

Osmanlı Belgelerine Göre 18. Yüzyılın Sonlarında Kuzey ve Batı Kafkasya'da Osmanlı Politikasının Bazı Yönleri*

Anzor Kushhabiev**

Çev.: Murat Topçu (Paşu)

Özet

Bu makalede Osmanlı Devlet Arşivi belgelerine göre, 18. yüzyılın sonlarında Kuzey ve Batı Kafkasya'da uygulanan Osmanlı politikalarının bazı yönleri incelenmektedir. Olayların ilgili dönemde Osmanlı belgelerine özgü yorumlanması ortaya konmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı, ferman, hatt-ı hümayûn, Osmanlı politikası, Kuzey Kafkasya, kale, ordu.

Some Aspects of Ottoman Policies on the Northern and Western Caucasus Towards the End of the 18th Century as seen in the Ottoman Archival Materials

Abstract

In this article, some aspects of the Ottoman policies on the Northern and Western Caucasus in the late 18th Century- as reflected in the documents of the Ottoman state archives, have been analysed. The article also highlights how the Ottomans evaluated the events in the said period.

Keywords: Ottoman, firman, Hatt-ı hümayûn, Ottoman policies, Northern Caucasus, Forts, Army

* Bu makale Rusya Bilimler Akademisi Kabardey-Balkar Bilim Merkezi (Nalçık) tarafından çıkarılan İzvestiya'da yayımlanmıştır. («Некоторые аспекты Османской политики на Северном и Западном Кавказе в конце XVIII в. », (по документам Османского государственного архива Турции, Известия КБНЦ РАН, 2013, № 6(56). Т. 1, s. 162-168).

** Anzor Kushhabiev, Rusya Bilimler Akademisi Kabardey-Balkar Bilim Merkezi Sosyo-Politik Araştırmalar Merkezi, Nalçık. anzor-vk@mail. ru

18. yüzyılın sonlarında Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuzey Kafkasya'ya yönelik politikaları, Rus ve Sovyet araştırmacıların Kuzey Kafkasya halklarının tarihiyle ilgili çalışmalarında bazı açılardan incelendi.¹ Rus tarihçiler tarafından kaleme alınan eserler, genel olarak Rusya kaynaklarına (arşiv belgeleri, yayınlanmış belgeler vd.) dayanarak hazırlandı.

Bu makalede, 18. yüzyıl sonlarında Kuzey ve Batı Kafkasya'da uygulanan Osmanlı politikasının bazı yönleri, Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nden 2007-2008 yıllarında elde edilen belgeler ışığında incelenmektedir. Bu belgelerin bir kısmı (fermanlar, çeşitli memur ve askerlerin raporları vd.) "Osmanlı Devlet Arşivi Belgelerinde Çerkeslerin Tarihi" seçkisinde yer aldı.² Belirtmek gerekir ki, memurlar arasındaki birçok resmi yazışmanın üzerinde sadece isimler veya unvanlar gösterilmiştir, bazı belgelerde tarih de yoktur.

Bazı Osmanlı belgeleri, Osmanlı hükümetinin Kuzey ve Batı Kafkasya'da konumunu sağlamlaştırmak ve en başta da askeri varlığını güçlendirmek için başvurduğu tedbirler hakkında bilgiler içermektedir. Bilindiği gibi, 1774 Küçük Kaynarca Antlaşması ile Osmanlı İmparatorluğu toprak kaybına uğradı. Azak Denizi kıyılarının bir kısmı; Kerç, Yenikale, Kinburun kaleleri; Don ve Yey nehirleri arasındaki topraklar Rusya'ya geçti. Kırım Hanlığı'nın Osmanlı İmparatorluğu'ndan bağımsız olduğu, Kuzey Kafkasya'nın merkezinde bulunan Kabarda'nın da (Doğu Çerkesya) Rusya'nın tabiyetinde olduğu kabul edildi (Yuzefoviç 2005, 56). Genel olarak Küçük Kaynarca Antlaşması Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuzey Kafkasya'daki konumunu zayıflattı, Çarlık Rusyası'ninkini ise güçlendirdi.

Kırım Hanlığı'nın 1783 yılında Rusya'ya ilhakından sonra Osmanlı İmparatorluğu'nun Karadeniz'deki başlıca ilgi alanı Kafkasya kıyıları oldu. Osmanlı hükümeti Kuzey ve Batı Kafkasya'da konumunu sağlamlaştırmaya çalışıyordu. Nüfuzunu Kafkasya'nın diğer bölgelerine yaymak için Batı Çerkesya topraklarında bir köprübaşı

¹ Vilibahov; İstoriya Abhazii; İstoriya narodov ...; Malbahov; Sotanov; Çirg; Yakubova.

² İstoriya adıgov v dokumentah Osmanskogo gosudarstvennogo arhiva, Vıp. 1, Nalçik, 2009.

elde etmeyi hedefliyordu. Osmanlı hükümeti Batı Çerkesya'da ve Abhazya'da daha önce kurulan kalelerin güçlendirilmesine ve yenilerinin kurulmasına özel önem vermeye başladı. 1781-1782 yıllarında Karadeniz'in Çerkesya kıyılarında Osmanlı kalesi Anapa inşa edildi. O bölgede yaşayan Çerkes topluluğu Natuhaylar soyluları (*vorklar*) Şupako önderliğinde topraklarında yeni Osmanlı kalesi kurulmasına karşı çıktılar ve inşa çalışmalarına engel olmaya çalıştılar. Ancak Osmanlılarla ittifak halinde bulunan Natuhay prensi Muhammed-Girey Zan kalenin kendi topraklarında kurulmasına izin verdi (Felitsin 1904, 6). Yeni Osmanlı kalesinde büyük bir garnizon kuruldu. Fiili olarak Anapa Osmanlı nüfuzunun Kuzey Kafkasya'daki merkezi oldu. 18. yüzyılda Batı Çerkesya'nın sınırı batıda Karadeniz kıyısı boyunca Taman'dan Hosta (Hamış) nehrine kadar uzanıyordu. Kuzey sınırı Laba nehrinin karıştığı yere kadar Kuban nehrinden, doğu sınırı da Laba nehrinden geçiyordu. Kuzeydoğuda Batı Çerkesleri Nogaylarla, güneyde Abazalarla sınırdıştılar.

Sultana gönderilen bir arzda (26 Ekim 1783) Sohum komutanı Gülşen Ahmed Bey'in "Sohum kalesinin tahkim edilmesi ve Abazaların uzlaştırılması meselelerinde" arabuluculuk yapmak için izin istediği belirtilmektedir (BA. HAT, 9/324-i). Sohumkale Osmanlılar tarafından 1724 yılında bugünkü Sohum şehri topraklarında kuruldu. Abhazya'daki Osmanlı nüfuzunu yayma görevi verilen bir garnizon Sohumkale'ye konuşlandırıldı (İstoriya Abhazii 1991, 127-128). 18. yüzyılın ikinci yarısında Abhaz Prensligi'nde feodal iç çatışmalar yaşanıyor ve Osmanlı hükümeti Abhazya'nın yüksek hamisi sıfatıyla iç siyasi çatışmaların çözümüne ve "Abhazların uzlaştırılmasına" müdahil oluyordu.

Tatar Mehmed'in Çerkesya'daki durumu bildiren 3 Eylül 1785 tarihli raporu, Osmanlı askeri idaresi tarafından Soğucak kalesinin ve Gelencik'teki iskelenin tahkimi için yürütülen çalışmalar hakkında bilgiler içermektedir. Raporda inşaat işleriyle ilgili ayrıntılar da verilmektedir: "*İçkale'de silah ve cephanenin konulacağı mahallerin taştan yapılmasına, dış kalenin hendeklerinin daha da derinleştirilerek tabyalar ve kazıklarla güçlendirilmesine karar verildikten sonra hendeklerin kazılmasına başlandı. Ayrıca bir hamam ve bir hünkâr camii de inşa edilecektir.*" (BA. HAT, 21/1011-C).

Osmanlı kalesi Soğucak ya da diğer adıyla Sucukkale 1720 yılında bugünkü Novorossiysk şehri yakınlarında kuruldu. Anapa kalesi kurulmadan önce Soğucak Batı Çerkesya'da Osmanlı nüfuzunun yayılma merkeziydi. Birçok Çerkes lideri Osmanlıların 1780'lerin başında Karadeniz kıyılarındaki faaliyetlerinden hoşnut değildi. 1780'de Sucukkale'ye baskın yaptılar ve Osmanlı birliklerine zarar verdiler (Dubrovin 1887, 701; Çirg 2009, 185).

Sultan III. Selim tarafından Çıldır valisi vezir İshak Paşa'ya, eski Faş komutanı mir-i miran İbrahim'e, naiplere, zabıtlere, eşrafa ve müteşebbislere gönderilen fermanında (1791) Sultanın Besleney Çerkeslerinin topraklarında kale kurulması kararı aldığı bildirilmekteydi. Besleney toprakları Laba nehrinin sağ kıyısı ve onun kolu Hodz boyunca, doğuda ve kuzeydoğuda da Urup nehrine kadar uzanıyordu. Fermanında İshak Paşa'ya, beylerbeyi ve ileri gelenlere Bahçil ve Batum'da kale inşaatı tamamlandıktan sonra burada görevlendirilecek 300 piyadenin toplanması talimatı da yer almaktaydı. Belgede Abhazya'nın hükümrân prensi Keleşbey Çaçba'ya ve Sohum'daki serdar Ali Bey'e 50'şer asker toplamaları ve bahsi geçen kalenin inşaatının bittiği haber alındıktan sonrada göndermeleri emrediliyordu (BA. C. AS, 23/905). Aynalıkavak Antlaşması (10 Mart 1779) imzalandıktan sonra Rus birlikleri Kırım'dan ve Kuban'ın sağ kıyısından çekildiler (http://www.nlr.ru/e-res/law_r/search.php). Osmanlı hükümeti, buna karşılık Kuban'ın sol kıyısında istihkâm kurma girişimlerine başladı. Ancak Çerkes liderleri bunu bağımsızlıklarına karşı tehdit olarak görerek, Batı Çerkesya topraklarında (Anapa dışında) Osmanlı kaleleri kurulmasını engellediler. Bu belgede böyle başarısız girişimlerin birinden de bahsedilmektedir. Sonuçta Besleney topraklarında herhangi bir Osmanlı kalesi kurulamadı.

Osmanlı belgeleri Osmanlı nüfuzunu Kuzey ve Batı Kafkasya'da yaymak için kullanılan yöntemler hakkında da bilgiler içeriyor. Osmanlı hükümeti Çerkes ve Abhaz soylularını düzenli olarak üst düzeyde kabul etmek ve hizmete almak suretiyle kendine çekmeye çalışıyordu. Ayrıca bölgede İslam'ı yayıyor ve Kafkasya'nın Karadeniz kıyılarındaki ticareti geliştirmeye çalışıyordu. Çerkes ve Abhaz soylularının İstanbul'da ve Karadeniz kıyısındaki Osmanlı kalelerinde üst düzeyde kabullerine büyük önem veriliyordu. Belgelerde bu kabullerle ilgili

ayrıntılar da yer almaktadır. Belgelerde, Osmanlı hükümetinin Çerkes ve Abhaz soylularına ilgisinin yüksek olduğu görülmektedir. Yetkili makamlar temsilcilerin başvurularını dikkatle inceliyor, içeriği hakkında vezirlere ve Sultana rapor veriyorlardı. İstanbul'a gittiklerinde Çerkes ve Abhaz soylularının yol ve diğer masrafları karşılanıyordu. Belgelerde temsilcilerin kabulleri ve tahsisat ayrılmasının devlet için büyük önemi olduğuna vurgu yapılmaktadır.

Sultana gönderilen 1783/1784 tarihli bir başka arzda, İstanbul'da bulunan Çerkeslerden ve Abhazlardan gelen başvuruların, yetkili kişilerle görüşüldükten sonra Sultana sunulmasının doğru olacağı bildiriliyordu. Belgede şöyle deniyordu: *"İsteklerinin nasıl karşılanacağı üzerlerine not edilerek tanzim edildi. Bu düzenleme hakkında izniniz ve onayınız olursa gereği yerine getirilecektir."*(BA. HAT, 19/897). Hatt-ı Hümâyûn'da *"... Bu konuda ve her durumda yüce devletime hayırlı olduğu vechile ve onun şanına ve bir ferdine halel getirmeyecek şekilde gereği yerine getirilmesi ..."* isteniyordu (BA. HAT, 19/897).

Seyyid Numan Bey'in arzında (1790/1791) 50 kişinin (iki yeğeni, önde gelen soylular vd.) eşlik ettiği Çerkes prensi Muhammed-Girey Zan'ın (Osmanlı belgelerinde "Zanoğlu Mehmed Bey") İstanbul'da bulunduğu bildiriliyordu. Muhammed-Girey Zan'ın ziyaret amacı Osmanlı hükümetiyle Anapa'daki işlerin düzenlenmesine dair yapılması gerekenleri, Çarlık birliklerine esir düşen adamlarının kurtarılması konusunu görüşmek ve "hizmette kusur etmeyeceğini" bildirmektir (BA. HAT, 186/8730). Padişah hattında Prens Muhammed-Girey Zan'ın Osmanlı birlikleri safında askeri harekâtlara katıldığı ve üç kez yaralandığı belirtiliyordu. Belgede şöyle deniyordu: *"Bu defa da önceki gibi kendisine kudumiye namıyla harçlık ve giysi verilmesi, devletin şanından olduğu için ve emirin Çerkes kabilesi arasında saygın bir kişi olmasının yanı sıra cesur ve kafası çalışan bir kişiliğe sahip olması dolayısıyla her şekilde hizmetinde kusur etmeyeceği malumunuzdur"* (BA. HAT, 186/8730).

İstanbul'a gönderilen yazıda (1790/1791) Kabardey ve Besleney temsilcilerin İstanbul'a gitmesi için gerekli yol masraflarının ödenmesi isteniyordu (BA. HAT, 211/11394). Sultana hitaben yazılan başka bir yazıda ise (1791/1792) Çerkes ve Abaza kavimlerinden 20 kişilik bir heyetin İstanbul'a geldiği, *"devlet tarafından kendilerine bir*

konak kiralanacağı, yiyecek ve içeceklerinin karşılanması için bir mihmandar görevlendirileceği, elbise ve harçlık verileceği ...” bildiriliyordu (BA. HAT, 229/12578).

Tatar Mehmed’in raporu (3 Eylül 1785) Osmanlı subayları tarafından Anapa’da İslam’ın Çerkesler ve Abazalar arasında yayılması hakkında bilgiler içermektedir. Humbaracıbaşı Hüseyin Ağa’nın *“gece gündüz Çerkes ve Abaza kabilelerine Müslüman olun, ahiret var, cehennem var, sonra bana dua edersiniz”* diye dini telkinlerde bulunduğu ifade ediliyordu (BA. HAT, 21/1011-C). Hüseyin Ağa’nın *“bayram gecesi Abaza ve Çerkes beylerini kabul ettiği”* ve *“onlara büyük iltifat göstererek İslam’a döndürdüğü”* de ayrıca anlatılıyordu (BA. HAT, 21/1011-C).

Osmanlı belgelerinde Rusya ve Osmanlı imparatorluklarının bölgede 18. yüzyıl sonundaki çatışmasının etkisinden kaynaklanan, Kafkas halkları arasındaki karmaşık ilişkiler hakkında bilgiler de yer alıyor. Özellikle, ulaştırma yetkilisi Ahmed’in (1782/1783) takirinde, Gürel³ hanının 6-7 bin savaşçıyla, Çerkeslerle savaşa gireceğini bildiren Kırım hanı Şahin Giray’ın yardımına gittiği, Abhaz prensi Keleşbey’in de bunu haber alınca Çerkeslere destek için ordusuyla yola çıktığı bildiriliyor. (BA. HAT, 10/338). Son Kırım hanı Şahin Giray (1777-1783) Rusya yanlısıydı. Kırım Hanlığı’nın komşusu olan Çerkes toplulukları (Natuhaylar, Şapsığlar) Osmanlı İmparatorluğu’nun müttefikiydiler. Abhaz prensi Keleşbey Çaçba Osmanlı İmparatorluğu’nun himayesi altında bulunmakla birlikte o sıralarda bağımsız hareket ediyordu. Komşu Çerkes topluluklarıyla da ittifak halindeydi. Ancak Şahin Giray Han’ın Çerkesya’ya seferi Kırım Hanlığı’nın Rusya’ya ilhakına bağlı olarak yapılmadı. 8 (19) Nisan 1783 tarihinde II. Katerina’nın *“Kırım Yarımadası’nın, Taman adalarının bütün Kuban tarafıyla Rusya’ya ilhaki hakkında”* manifestosu yayınlandı. (http://www.nlr.ru/e-res/law_r/search.php).

Osmanlı belgelerinde, Osmanlı makamlarının Kırım Hanlığı’nda hüküm süren Giray hanedanı temsilcilerinin Çerkesya’dan İstanbul’a getirilmesi konusundaki faaliyetleri hakkında bilgiler bulunuyor. Kırım Hanlığı’nın 1783 yılında ilgasından sonra Girayların bazı temsilcileri kendi bağlılarıyla birlikte Çerkesya’ya sığındılar. Tatar Mehmed’in

³ Gürel – Batı Gürcistan prensliği Gurya’nın hükümler soyu.

raporunda (3 Eylül 1785) Bahadır Giray'ın Sultan'ın İstanbul'a yerleşmesi talimatına uymadığı, Rus makamlarıyla işbirliği ve yerli halk arasında Osmanlı karşıtı propaganda yaptığı bildiriliyordu: *"Bahadır Giray oraların halkına "size bu paşa ne yapsın, bunu neylersiniz?" diye tahrik ve ifsatta bulunmakta, Ruslarla yazışmakta ve haberleşmektedir. Dolayısıyla o taraftan kaldırılmadıkça ifsat ve fitneden geri kalmayacağı açıktır."* (BA. HAT, 21/1011-C).

1787-1791 Osmanlı-Rus Savaşı sırasında Osmanlı hükümeti Kuzey Kafkasya'da, özellikle de Kabarda konusunda rövanşı almak istiyordu. Bu amaçla Battal Paşa komutasındaki Osmanlı ordusu Kabarda'ya sefer düzenledi, ancak 30 Eylül 1790'da bugünkü Çerkessk şehri yakınlarında Rus ordusu tarafından bozguna uğrattıldı. Erzurum ve Trabzon valisi Abdullah Paşa'nın raporunda (1790/1791) Osmanlı makamlarının Kuban'a ve Kabarda'ya daha büyük çaplı sefer hazırlıklarına dair bilgiler bulunmaktadır. Bu sefer için birliğin komutanlığı Abdullah Paşa'ya verilmişti. Raporda Abdullah Paşa'nın sefere çıkma konusundaki isteksizliği açıkça görülmektedir. Abdullah Paşa birliklerin daha dikkatli hazırlanmasının önemini, sefer için gerekli mühimmat, çadır, teçhizat ve erzak miktarını bildiriyordu. Belgede düzenlenmesi istenen sefer için 30-40 bin asker, 40 top ve 200 topçu gerektiği bildiriliyor. Abdullah Paşa bu miktarda asker toplamanın mümkün olmadığını ileri sürerek, gerekçe olarak da Çerkeslere güvenilemeyeceğini gösteriyordu:

Çerkeslerin tutumları bilinir. Devlete bağlı gibi görünmeleri çıkarları içindir. Buralara İslam askerleri gelip kafirlere galip geleceklerini görürlerse belki yardımcı olurlar. Yenemeyeceklerini anlarırsa her biri bir şey kapıp bir tarafa gidecekleri şüphesizdir. Daha önce Battal Paşa'nın yanında Kabartaylara giden askerlerin durumu malumdur. Bu vakada geri dönen askerlerin nasıl perişan oldukları, silah ve eşyalarının Çerkesler ve kabileler halkı tarafından gasp edildiği ve yollarda türlü meşakatlere düşerek tamamıyla dağıldıkları bilinmektedir. Maiyyetime verilecek askerlerin de başına aynı şey geleceği için kendi rızalarıyla gitmeleri güç olur. Herhalde zor ve tehditle götürüleceklerdir. (BA. HAT, 147/6192).

Abdullah Paşa'nın Çerkeslerin tutumu hakkındaki açıklaması Tuğgeneral İ.İ. Geyman'ın raporunda verdiği bilgilerle çelişmektedir.

Battal Paşa komutasındaki Osmanlı ordusuyla çarpışan Rus birliklerinin komutanı olan Geyman, Çerkes ve diğer Kuzey Kafkasyalı çok sayıda savaşçının (10 bin kadar) Osmanlılar safında çarpışmalara katıldığını belirtmektedir (Vevskaya Şamanov 1985, 128). Abdullah Paşa'nın Çerkeslere güvensizliği Batı Çerkesya'nın 18. yüzyıldaki bağımsız statüsü ile ilgili olmalıdır. Uluslararası antlaşmalara göre (1700, 1739, 1774) Kuban nehrinin Rusya ve Osmanlı imparatorlukları arasında sınır kabul edilmesine rağmen, Batı Çerkesya'nın Osmanlı İmparatorluğu'na bağlılığı göstermelikti. Çerkes liderleri Osmanlı hükümetinin içişlerine karışmasına izin vermiyorlardı ve Osmanlı İmparatorluğu'nun Sultanlarını sadece halife olarak tanıyorlardı.

III. Selim'in fermanında (Mayıs 1791) vali Abdullah Paşa'ya Kabarda'ya seferden kaçındığı için uyarıda bulunuluyordu. Fermanında *"Bundan böyle bahaneler üretmeden ve gevşeklik göstermeden yaratılışında bulunan akıl ve dirayetle hareket ederek sonucu vahim olan yoldan uzaklaşarak doğru yola yönelmen ve artık mazeretler ileri sürerek zaman geçirmemen fermanımdır."*(BA. C. AS, 4219). Sultan, Abdullah Paşa'ya Kabarda'ya düzenlenecek seferde Kuzey Kafkasya halklarıyla ittifak yapması talimatı da veriyordu: *"Bundan sonra zaman geçirmeden Trabzon'dan hareketle Anapa'ya ulaşmaya sebat et ve hızlı hareket et. Oraya ulaştığında gerekli askeri hazırlık ve sevkiyat işlerini tamamladıktan sonra mükemmel ve muntazam ordunla Kabartaylar tarafına git. Kabileler halkını kendi yanına çek ve onlarla ittifak yaparak düşmana hücum et."* (BA. C. AS, 4219).

Osmanlı birliklerinin Kabarda'ya 1791 yılında planladıkları ikinci sefer gerçekleşmedi. 29 Aralık 1791'de Rusya ve Osmanlı İmparatorluğu Yaş'ta barış antlaşması imzaladılar. Antlaşmaya göre Osmanlı hükümeti Kırım'ın, Taman'ın, Kuban'ın sağ kıyısının ve Kabarda'nın Rusya'ya ilhakını kabul ediyordu. Rusya ve Osmanlı imparatorlukları arasında sınır olarak Kuban nehri tespit edildi (Yuzefoviç 2005, 65-66). Askeri faaliyetler sırasında ele geçirilen Sucukkale ve Anapa kaleleri Osmanlı İmparatorluğu'na geri verildi.

Bu şekilde, Osmanlı Devlet Arşivi'nin incelenen belgeleri, Osmanlı İmparatorluğu'nun 18. yüzyıl sonunda Kuzey ve Batı Kafkasya'daki politikasının temel yönleri hakkında, aynı şekilde Kafkas halklarının bölgede Rusya-Osmanlı çatışmasının etkisinden kaynaklanan

karmaşık ilişkileri hakkında bilgiler içeriyor. Bunlar Rusya arşiv belgelerinde bulunan bilgileri önemli ölçüde tamamlamakta ve kesinleştirmektedir. İncelenen dönemde, diğer devletlerin bürokratik yazışmalarında olduğu gibi, Osmanlı belgelerinde de olayların ideolojik yorumu belirgindir.

KAYNAKÇA

1. Arşiv Belgeleri

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA)

Cevdet Askeriye (C. As.) No: 23/905, 4219.

Hatt-ı Hümayûn (Hat) No: 9/324-i, 10/338, 19/897, 21/1011-C, 147/6192, 186/8730, 211/11394, 229/12578.

2. Kitaplar ve Makaleler

ÇİRG, A.Y. 2009. "Çerkesiya v mejdunarodnih otnoşeniyah XVIII v." // *İstoriya Adigei s drevneyşih vremen do načala XX v.*, ARKİ, Maykop, 180-194.

DUBROVİN, N.F. 1887. *Prisoyedineniye Krıma k Rossii. T. 3. 1779-1780.* – SPb.

FELİTSİN, Y.D. 1904. "Knyaz Sefer-Bey Zan" // *Kubanskiy sbornik*, Yekaterinodar, 10, 3-167.

İstoriya Abhazii. 1991. «Alaşara», Suhum.

İstoriya adıgov v dokumentah Osmanskogo gosudarstvennogo arhiva. Vıp. 1. 2009. Sost. A.V. Kuşhabiyev, Respublikanskiy poligrafkombinat im. Revolyutsii 1905, Nalçik.

İstoriya narodov Severnogo Kavkaza s drevneyşih vremen do kontsa XVIII v. 1988, Nauka, Moskova.

MALBAHOV, B.K. 2002. *Kabarda na etapah politiçesкой istorii (seredina XVI – XIX veka)*, Pomatur, Moskova.

NEVSKAYA, V.P., İ. M. ŞAMANOV, S. P. NESMAÇNAYA. 1985. "Sotsialno-ekonomiçeskoye i kulturnoye razvitiye narodov Karaçayevo-Çerkesii 1790-1917", *Sbornik dokumentov / İzdatelstvo RU*, Rostov n/D.

SOTANOV, N.A. 1991. *Severnıy Kavkaz v russko-iranskiy i russko-turetskiy otnoşeniyah v XVIII v.*, Nauka, Moskova.

VİLİNBAHOV, V.B. 1982. *İz istorii russko-kabardinskogo boyevogo sodrujestva*, «Elbrus», Nalçik.

YAKUBOVA, İ.İ. 1993. *Severnıy Kavkaz v russko-turetskih otnoşeniyah v 40-70-e godı XVIII v.*, Elbrus, Nalçik.

YUZEFOVIÇ, T. 2005. *Dogovori Rossii s Vostokom politiçeskiye i trgovıye*, Gosudarstvennaya publiçnaya istoriçeskaya biblioteka Rossii, Moskova.

3. İnternet Kaynakları

http://www.nlr.ru/e-res/law_r/search.php